

De topografisch-historische atlas als informatiebron

door

M.-L. VAN DEN WIJNGAARD

Steeds meer gemeente- en streekarchiefdiensten in ons land bezitten een topografisch-historische atlas (=T.H.A.). Ook binnen het aandachtsveld van het jaarboek – de voormalige Baronie van Breda en de Oranje-heerlijkheden ten noorden daarvan – zijn dergelijke instellingen aanwezig: de Gemeentelijke Archiefdienst van Breda, de Gemeentelijke Archiefdienst van Roosendaal en Nispen, het Gemeentearchief te Rucphen, het Streekarchivariaat in de Kring Oosterhout, het Streekarchivariaat De Markkant en het Streekarchivariaat Nassau-Brabant.¹ Bij musea, bibliotheken, heemkundige en oudheidkundige kringen is veelal eveneens een atlas of prentenverzameling aanwezig. Zo beschikt het Stedelijk en Bisschoppelijk Museum te Breda over een collectie prenten, foto's en ansichten die de historie en topografie van de Baronie van Breda tot onderwerp heeft. De bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie huisvest evenzo een collectie kaarten, prenten en foto's aangaande de geschiedenis van de stad. De Brabantica-collectie, ondergebracht bij de Katholieke Universiteit Brabant in Tilburg, de Atlas van Stolk te Rotterdam, de Universiteitsbibliotheek van Leiden en het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage hebben bovendien beeldverzamelingen die voor iedereen, geïnteresseerd in de geschiedenis van West-Brabant, de moeite van het bezichtigen waard zijn.²

Onder de term „atlas” wordt een verzameling afbeeldingen en tekeningen verstaan, die betrekking heeft op de geschiedenis van een stad, streek of een land.³ De objecten betreffen kaarten en plattegronden, portretten, topografische tekeningen, foto's en ansichten. De laatste jaren worden ook film- en videobeelden als waardevolle registratievormen aan een T.H.A. toegevoegd. Alleen schilderijen, voorwerpen en louter tekstueel drukwerk worden nadrukkelijk niet opgenomen. Het voornaamste verschil tussen een atlas en een „archief” is, dat een atlas voortdurend en

naar behoefte kan worden uitgebreid. Een archief daarentegen vormt de schriftelijke neerslag van het doen en laten van een instelling of persoon. Het bevat vooral geschreven informatie, ontstaat vanzelf en wordt niet bewust met het oog op een bepaald thema bijeengebracht. Natuurlijk komen raakvlakken voor. Wat te denken van een bouwtekening, gehaald uit het oorspronkelijke archiefverband en om praktische redenen ondergebracht in een atlas!

De bestanddelen van een T.H.A. bevatten informatie van diverse strekking, niet alleen vanwege de gebruikte (foto)grafische technieken, maar vooral ook door hun inhoud. Heeft een kunsthistoricus in het bijzonder oog voor de tekening of prent zelf, een historicus, genealoog of heemkundige let hoofdzakelijk op de inhoudelijke gegevens. Dit geldt tevens voor oude foto's en technische tekeningen, die bij een speurtocht naar de bouwgeschiedenis van een huis ter beschikking staan, of voor een manuscriptkaart van de opmeting van een perceel grond met opstallen. Een categorie apart vormt de luchtfotografie, die na de Eerste Wereldoorlog een snelle ontwikkeling doormaakte. Het bestuderen van visuele informatie dragers stelt doorgaans tot snelle inleving in een voorbije situatie in staat, waardoor men als het ware de „sfeer” kan proeven. Dit is doorgaans bij een reconstructie aan de hand van geschreven bronnen veel moeilijker. Een enkele afbeelding zegt soms meer dan het uiteindelijke resultaat van urenlang archief- en literatuuronderzoek. Meer dan eens wijst een foto op de aanwezigheid van details, die een bijzondere conclusie rechtvaardigen. Bijvoorbeeld wanneer een opname de oorspronkelijk aangebrachte tekst op een verdwenen gedenkzuil weergeeft, terwijl de ontwerptekeningen vaak (ook) niet-gerealiseerde ontwerpen betreffen. De combinatie van beide – beeld- en archiefmateriaal – is uiteraard de meest gelukkige.

Met betrekking tot de betekenis van cartografische documenten bij historisch onderzoek schreef prof. dr. C. Koeman jaren geleden al over „de zes niveau's van bewijskracht”.⁴ Het artikel behandelt een theoretisch classificatie-systeem, gelet op de bewijsfunctie van kaartmateriaal. Ieder volgende niveau behelst een verminderde mate van geschiedkundige bewijsvoering. Samengevat komt het hierop neer: een kaart als enige en enig mogelijke bron, als enige doelmatige of betrouwbaarste bron, dan wel als zomaar een aanvullende bron. Een voorbeeld van een foto als enige bron is tevens te geven. De auteur van het Bredase straatnamenboek zocht onlangs naar een verklaring voor de naamgeving van het Lindeplein.⁵ Door de aan-

wezigheid van een oude foto van een zojuist geplante lindeboom ter plaatse werd hij erop gewezen, dat het plein inderdaad zijn naam uit 1924 dankt aan die eerder geplante boom.

Zoals iedere historische bron, dient ook het beeldmateriaal kritisch te worden benaderd. De toegepaste meettechniek en de schaalvermelding bij oude kaarten kunnen inaccuraat blijken. De weergave van de inhoud kon nogal subjectief geschieden, bijvoorbeeld bij proceskaarten. Hier moest enig partijbelang gediend worden en dat stond een realistische optekening vaak in de weg. Het portretteren van personen gebeurde en gebeurt evenmin altijd naar de realiteit. Het is daarnaast gebleken, dat bepaalde topografische tekeningen met veel fantasie zijn uitgewerkt. Zij kwamen aan de hand van enkele ruwe schetsen tot stand of beeldden kerken en huizen bewust te imponant af. Nieuwe afbeeldingen van gebouwen en straten baseerde men nog wel eens op reeds bestaande prenten, en deze werden dan zonder wijziging gekopieerd. Oudere koperplaten werden hergebruikt en leverde decennia later nog exact hetzelfde plaatje op. Menigmaal was alleen het adres (= de vermelding op een prent van de naam van de prentuitgever of -uitgeverij⁶) aangepast of het jaartal veranderd. In de jongere geschiedenis werden op dezelfde wijze prentbriefkaarten uitgegeven, bijvoorbeeld ter gelegenheid van een festiviteit. Ook daarbij werd meer dan eens gebruik gemaakt van een afbeelding van een halve eeuw tevoren. Een ansicht kan ook „overjarig” zijn geweest en pas na vele jaren verstuurd. Lettend op alleen het recentere poststempel komt de onderzoeker dan gemakkelijk tot een onjuiste datering van de afbeelding.⁷

De bedoeling van deze bijdrage is om een idee te geven van de wijze waarop een prentverzameling de geheimen van het verleden prijsgeeft. Met behulp van een achttal concrete stukken (zes foto's, een bouwtekening en een stadsplattegrond) kan de lezer zich een voorstelling maken van haar waarde. Waar gaat het veelal om? Een stukje historie of topografie? Wat kunnen we vaststellen? Zijn er portretten aanwezig om een familiegeschiedenis te illustreren? Wat mogen we verwachten van een fotovergelijking? Gewezen wordt aldus op een historische kennisbron, die veel meer inhoudt dan alleen maar het bekende bijkomstige „mooie plaatje”. De voorbeelden zijn gekozen uit de beeldcollectie van de Bredase Gemeentelijke Archiefdienst (G.A.B.). Deze heeft sedert 1945 een topografisch-historische atlas in huis. Hierin ligt een brok visuele geschiedenis van de stad en haar omstreken opgeslagen. De atlas van de G.A.B. groeit nog steeds en bestaat thans uit

48. Ansicht van de Ginnekenstraat, richting Eindstraat, vóór 1864.

(coll. GAB)

49. Ansicht van de Ginnekenstraat, richting Eindstraat, omstreeks 1915.

(coll. GAB)

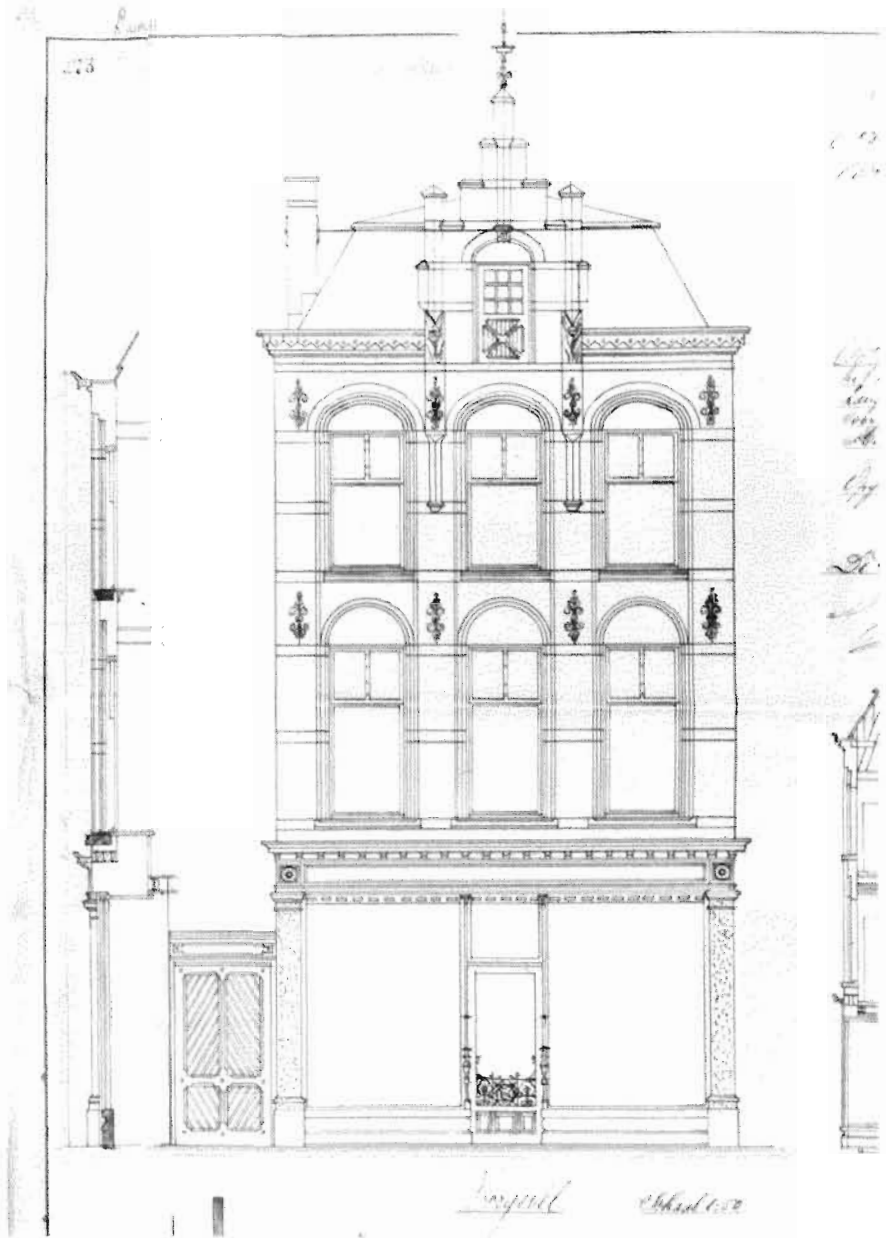
ruim 27.000 foto's, 1.500 dia's, ca. 3.000 ansichten, prenten, cartografische documenten, bidprentjes, affiches, film- en videofragmenten, grammofoonplaten en muziekcassettes. Met behulp van onderwerpsgewijze catalogi kunnen de bestanddelen gemakkelijk geraadpleegd worden. De collectie is openbaar en dagelijks te raadplegen.

VOORBEELD 1

De Ginnekenstraat vóór 1864 (afb. 48) en de Ginnekenstraat circa 1915 (afb. 49).

De gereproduceerde Ansicht met het opschrift 'Oud Breda Ginnekenstraat' betreft een gezicht op deze straat, gezien in de richting van de Eindstraat, met het silhouet van de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk op de achtergrond. Uit deze afbeelding straalt een serene rust: de huizen worden door particulieren bewoond en hebben een heus stoepje, dat is afgepaald. Er is geen verkeer te bespeuren. Slechts enkele bewoners zitten voor hun huis. Het geheel doet denken aan een geschilderd tafereel, en bepaald niet aan de huidige Ginnekenstraat. De term 'Oud Breda' refereert aan de zomerfeesten te Breda, die van 12 tot en met 26 juni 1910 – en zelfs nog met een verlenging – werden gehouden.⁸ Bij deze gelegenheid zijn talloze ansichten uitgegeven, onder andere door de firma Herman de Ruiter, door Van Turnhout en Co. en door Blom-Jeuken. Deze prentbriefkaart is toen door laatstgenoemde als 'briefkaart-drukwerk' verzorgd, maar er is gebruik gemaakt van een reeds bestaande opname uit omstreeks 1864. Deze datering komt onder meer tot stand doordat de demping van de Oude Vest in 1864 geschiedde en de beschikbare ruimte daarna werd volgebouwd. Op de afbeelding is in deze straat nog de brug over het water te zien (links in het midden). Tussen de getoonde situatie en het tijdstip van uitgave zit dus een halve eeuw verschil.

De tweede Ansicht, „Breda, Ginnekenstraat”, is eveneens een uitgave van Blom-Jeuken en kan gedateerd worden op circa 1915. U kijkt naar exact hetzelfde gedeelte van de Ginnekenstraat. Het rustieke karakter van de straat is thans verdwenen. De huizen hebben een winkelbestemming gekregen, gaten in de bebouwing zijn opgevuld, tramrails is gelegd. Er is reeds sprake van verkeer en ook zijn sporen van reclame zichtbaar in de vorm van uithangborden. Door simpelweg de twee afbeeldingen naast elkaar te leggen wordt duidelijk, dat de straat zich binnen vijftig jaar een zakkelijk uiterlijk heeft verschaft.

(foto Bea Hoeks, coll. GAB)

50. Gevelschets van een bouwtekening van het pand Lange Brugstraat 19, 1897.

De Ginnekenstraat heeft deze aanblik zelfs in versterkte vorm tot op heden behouden.

51. Groepsportret voor het winkelpand Lange Brugstraat 19, omstreeks 1915. (coll. GAB)

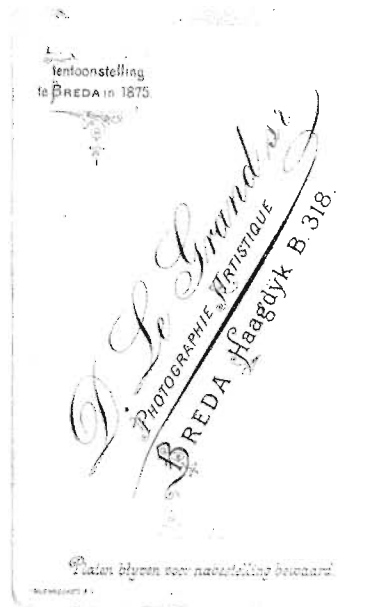
VOORBEELD 2

Het pand aan de Lange Brugstraat 19 in 1897 (afb. 50) en de winkel Lange Brugstraat 19 omstreeks 1915 (afb. 51).

Een waardevolle collectie technische tekeningen wordt gevormd door de bouwtekeningen uit het archief van de Gemeentearchitect over de periode 1866-1902. Zij behoorden tot de besluiten van het College van Burgemeester en Wethouders, waarbij vergunning werd verleend tot het bouwen of verbouwen van huizen. Elke tekening is op straatnaam toegankelijk en vermeldt de datum van het besluit, de naam van de aanvrager en vaak een huis-, wijk-, en sectienummer. De hier afgebeelde gevelschets betreft tekening nummer 273, opgemaakt 21 april 1897. De volgende gegevens staan erop vermeld: „Lange Brugstraat 19, wijk B 244, sectienummer A 1762, besluit d.d. 13 mei 1897, aanvrager de heer M. Janssen”. De afmetingen van de tekening (calque ⁹) bedragen circa 59 cm. x 73 cm. De materiële

52. Portret, ten voeten uit, van mevrouw J. Verhoren, voor 1856.
(Foto: D. le Grand sr. coll. GAB)

53. Achterzijde van een "carte-de-visite" van een onbekende kleuter, omstreeks 1890.
(Foto: D. le Grand sr. coll. GAB)

toestand is redelijk tot goed. De oorspronkelijke schaal is 1:50 en 1:100. De tekening bevat, behalve de hier afgedrukte schets van de voorgevel, een situatieschets, drie doorsneden, een achtergevelschets, plans van de begane grond, eerste en tweede verdieping en zolder, alsmede drie plans van de balklaag. Op te maken is, dat het pand een bestemming als winkel droeg, die een oppervlakte van 6 m. x 14 m. had. Achter de winkel treft men het kantoor met vestibule aan, en daarachter een open plaats. De foto bevestigt, dat hier omstreeks 1915 inderdaad sprake was van een winkel-pand. Een trotse Franciscus Johannes Antonius Janssen (geboren 1865) poseert met zijn zoon, Martinus (geboren 1903), voor de winkel „in luxe artikelen” (servies, lampen, wandborden). Boven de grote raampartij staat „M. Janssen hofleverancier”. Op de ruit zelf is de naam van zoon Frans geschilderd. De benedenverdieping blijkt in detail uitgevoerd te zijn, zoals op de gevelschets weergegeven. Het huidige, nog immer bestaande pand laat inmiddels een geheel andere aanblik zien.

VOORBEELD 3

Portret van mevrouw J. Vertholen vóór 1856 (afb. 52) en de achterzijde van een „carte-de-visite” omstreeks 1890 (afb. 53).

Een typisch product van de portretfotografie uit de jaren 1850-1900 is de „carte-de-visite”.¹⁰ Hiermee wordt een portretfoto bedoeld, meestal afgedrukt op albuminepapier en bevestigd op een kartonnen ondergrond. Het formaat is circa 11 cm. x 6,5 cm. Ook zogenaamde kabinetfoto’s komen overigens tot het eind van de vorige eeuw als standaardformaat voor. Het formaat daarvan bedraagt circa 14 cm. x 10 cm. Op de voorzijde is vaak in sierlijke, gedrukte letters de naam en het adres van de maker van de foto aangebracht. Maar ook de achterzijde van het portret geeft informatie. In fraaie stijl en belettering wordt reclame daarop gemaakt voor het doen van nabestellingen. Hiervoor werden lithostenen gebruikt, die kant en klaar gekocht werden. Menigmaal wordt de fotograaf aangeduid als „hof-fotograaf” of „artiste photographe”. Dit gebeurde om zich een status aan te meten. Dank zij de gegevens die „Bredase” visitekaart-portretten verstrekken kunnen de activiteiten van in Breda werkzame fotografen worden gevolgd. De achterkant van deze portretfoto’s zijn immers belangrijke bewijzen van de werkzaamheden van fotografen in een bepaalde omgeving. Bij andere, niet-gedateerde foto’s ontstaat dan weer de mogelijkheid tot nadere identificatie. De visitekaartjes tonen de ontwikkeling in stijl en techniek van de 19de-eeuwse fotografie.

In het geval van het afgebeelde portret (ten voeten uit) van mevrouw Jacoba Anna Ida Vertholen ontbreekt de naamsvermelding van de fotograaf op de voorzijde. De ommezijde echter meldt zonder franje de naam van de „photographe”: D. le Grand Oude Vest Breda. Omdat de overlijdensdatum van de geportretteerde bekend is, kan dit fotografisch produkt als een der oudste uit de Bredase atlas worden bestempeld (vóór 1856). De uitstraling van de opname is gedistingeerd en dat was bij de goede burgerij natuurlijk de bedoeling.

De foto van de tweede „carte-de-visite” betreft het portret van een onbekende kleuter, eveneens ten voeten uit gefotografeerd. De opname is ook gemaakt in de studio van D. le Grand. Hier is de achterzijde afgebeeld. De goudkleurige tekst deelt mede, dat de fotograaf woonachtig is op „Haagdijk B 318”. De versiering is afkomstig van Musterschutz A.L. De letters zullen staan voor „artiste lithographe”. De mededeling over de be-

kroning in 1875 moet worden gezien als een aanbeveling. Menigeen schoolde zich in die tijd zelf tot fotograaf of moest noodgedwongen in de leer bij een reeds werkzame collega. Ook ditmaal wordt melding gemaakt van de mogelijkheid tot nabestelling. Volgens het bevolkingsregister was Le Grand sr. omstreeks 1890 ingeschreven op het genoemde adres. Derhalve wordt de bewuste afbeelding gedateerd omstreeks 1890.

54. Impressie van de laatste boter- en eiermarkt in de Boterhal, Grote Markt 19, 8 maart 1835.
(foto Anton Henning, coll. GAB)

VOORBEELD 4

De laatste boter- en eiermarkt, maart 1935 ¹¹ (afb. 54).

Op 8 maart 1935 werd de laatste boter- en eiermarkt gehouden in de Boterhal, Grote Markt 19, nu in gebruik als Stedelijk en Bisschoppelijk Museum. Fotograaf A. Henning legde dit op foto vast. Sinds 1861 ontmoetten vraag en aanbod elkaar hier. Vóór deze periode had de markt in de open lucht plaats, namelijk op het Kasteelplein. Het wekelijkse evenement inspireerde kunstenaars als H. Krabbé en J. Strube tot het weergeven ervan. Aandachtige bestudering van de historische opname levert vele details

55. Stadsplattegrond van Breda, omstreeks 1890/1892, een uitgave door de firma A.J. Bogaerts te Breda. (dia Rolf ter Veer, coll. GAB)

op en deze beeldt daarbij het toenmalige marktwezen uit. Tegenwoordig komt de zuivelman weer aan huis. Toen ging je op pad om verse waren te kopen. Handelaren brachten hun eieren in rieten manden mee, hun boter in kartonnen dozen. Algemeen kleepte men zich sober en droeg men steeds een hoofddekse, zoals muts, hoed of pet. Het verschil tussen vrouwelijke kopers en verkopers is waarneembaar. De bewuste foto geeft ook een registratie van het interieur van de Boterhal, die in 1935 bij het reeds op de bovenverdieping gehuisveste museum zou worden gevoegd. Het gebouw zelf werd in 1617 gebouwd als Vleeshal.¹² De boter- en eiermarkt werd met ingang van „de week aanvangende 11 maart 1935” buiten gehouden, na op voorstel van de directeur Openbare Werken te zijn verplaatst naar het Kasteelplein.¹³ De markt ging dus terug naar de oude, vertrouwde omgeving!

Terecht dient opgemerkt te worden, dat deze opname van de laatste botermarkt enigszins geësceneerd kan zijn. Bezoekers waren waarschijn-

lijk op de hoogte van de aanwezigheid van een fotograaf. Dit kan tot een grotere opkomst en een pose-achtige weergave hebben geleid.

VOORBEELD 5

Stadsplattegrond van Breda uit 1890/1892 (afb. 55).

Eén van de bewaard gebleven grafische resultaten van de firma A.J. Bogaerts te Breda betreft deze, hier in zwart-wit afgedrukte, „Plattegrond van Breda bewerkt onder deskundig toezicht op de schaal van 1:5.000”.¹⁴ De kaart meet circa 45 cm. x 63,5 cm. Zij is in delen op linnen bevestigd en uitgevoerd als kleurenlitho. De staat waarin het stuk verkeert, is redelijk tot goed. Adriaan Jan Bogaerts (geboren te Breda 28 augustus 1813 en overleden te Breda 2 februari 1891) was graveur, uitgever, tekenaar en lithograaf. Hij woonde aan de Koevoet en vermeldt zichzelf op de stadsplattegrond met nummer 29 onder „Fabrieken” als Steendrukkerij firma A.J. Bogaerts. Deze fraaie, in kleur uitgevoerde plattegrond is een waardevol cartografisch document. Links en rechts bevat hij daarnaast zeer belangrijke randinformatie in de vorm van een uitgebreide legenda. Ook in het kader linksboven staan uitgebreide titel- en legendagegevens. Het afgebeelde wapen is vanzelfsprekend dat van de stad Breda.

De stadsplattegrond toont de ontmantelde stad tussen 1890 en 1892, met de nieuwe singels. Ook gebieden buiten de vroegere vestingstad zijn weergegeven. Hierbij valt de perceelsgewijze indeling op. De registratie van huizen, bijzondere gebouwen, plantsoenen en waterpartijen is minutieus geschied. Een en ander doet sterk denken aan een kadastraal plan. Rode cijfers op de kaart verwijzen naar 29 fabrieken, waarbij ook de naam van de eigenaar staat. Bijvoorbeeld „Engelsche vernisfabriek (J. Wagemakers en Zn)”. De voornaamste gebouwen worden door middel van de zwarte cijfers 1-80 aangegeven. Opvallend is de specificatie van de opstallen van het terrein van de Koninklijke Militaire Academie, waarop de letters a-t betrekking hebben. Ook logementen als „De Kroon”, koffiehuisen als „De Franciscaner”, tram- en andere wegen, heggen en zelfs brandputten en pompen zijn verwerkt. Uit de grote hoeveelheid bedrijven, instituten, hotels en koffiehuisen die zijn aangegeven, wordt de voortgaande verzaking van de stad duidelijk. Nieuwe straten, zoals de Leuvenaarstraat en de Middellaan, alsmede de omgeving van het station duiden op woningbouw. Naast een wijkindeling zijn ook de parochiegrenzen te zien. De ver-

melde datering kon worden vastgesteld onder andere door de nog voorkomende aanduiding „Wapenplein” in plaats van de op 27 februari 1892 vastgestelde straatnaam „Van Coothplein” en door de intekening van de begraafplaats aan de Wilhelminasingel, nog zonder de aldaar in 1893 gebouwde watertoren.

Begrijpelijkerwijs is een informatiebron zoals deze niet meteen te doorgronden. Het bekijken van kaarten is een tijdrovende zaak; heel wat gegevens zijn erop te vinden en moeten worden geïnterpreteerd. Het doel van deze stadsplattegrond – het overbrengen van informatie over de stad aan de lezer – is overduidelijk geslaagd. Waar anders haal je zo’n gigantische hoeveelheid feitjes naar boven, die bovendien zichtbaar in relatie tot elkaar zijn gebracht. Het Breda van toen telde ruim 22.000 inwoners. Waar woonden zij en temidden van welke faciliteiten? Was er sprake van openbare of particuliere groenvoorziening? Waar ontstond nieuwbouw? Welke terreinen kenden een militaire bestemming? Welke loop hadden de talrijke waterpartijen? Deze kaart geeft de benodigde gegevens. Literatuuronderzoek, spuurwerk in de krant en raadpleging van archieven bieden hierover evengoed gegevens, maar missen de mogelijkheid van directe, visuele weergave.

Met het bovenstaande hoop ik te hebben aangetoond, hoe belangrijk beeldmateriaal kan zijn voor historisch, heemkundig en genealogisch onderzoek. Het zal duidelijk zijn, dat de getoonde voorbeelden slechts een greep inhouden uit de collectie van de G.A.B. en dat, zoals gezegd, elders eveneens waardevolle verzamelingen aanwezig zijn.

AANTEKENINGEN

- ¹ Zie bijvoorbeeld L.M.Th.L. Hustinx, F.C.J. Ketelaar e.a., ed., *De archieven in Noord-Brabant* (Alphen aan den Rijn, 1980) (Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland, IV).
- ² De gegeven opsomming is verre van volledig. Een dankbaar hulpmiddel bij het zich oriënteren op het bestaan van diverse atlasverzamelingen in Nederland is E.H.A. Verhees, *Gids voor topografisch-historische atlassen in Nederland* (Alphen aan den Rijn, 1982).
- ³ P. Ratsma en C.C.S. Wilmer, ed., *Handleiding voor het beheer van een topografisch-historische atlas* (Hilversum, 1988), 15.
- ⁴ M. Kok, „Oude kaarten als bron voor de geschiedwetenschap. Een classificatie op grond van bewijskracht” in: *Imago Mundi*, XXII (1968), 75-80. Een bewerking en vertaling van C. Koeman’s „Levels of historical evidence in early maps (with examples)”.
- ⁵ G. Otten, *De straten van Breda* (Breda, 1988), 96.
- ⁶ Rijksmuseum Amsterdam, *Het prenten-abc* (Amsterdam, z.d.), 2.

- ⁷ Voor een behandeling van een deel van de onderhavige materie in de Nieuwe Tijd, zie de bijdragen van C. Koeman, A. van der Blom en L.H.D. van Looveren in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX (Haarlem, 1980), respectievelijk „Atlassen”, 214-221, „Historieprenten 1500-1800”, 222-227 en „Grafiek in de 16de tot 18de eeuw”, 269-274.
- ⁸ Zie *Dagblad van Noord-Brabant*, maand juni 1910 (coll. G.A.B.) en *Ach Lieve Tijd* (Zwolle, 1985-1986), 90, 299.
- ⁹ Een calque is een op calqueerpapier, linnen enz. overgenomen tekening. Calqueren of kalkeren betreft het natrekken van een tekening met behulp van geolied of doorschijnend papier, enz.
- ¹⁰ J.Th. Leijerzapf, *Fotografie in Nederland 1839-1920* ('s-Gravenhage, 1978).
- ¹¹ F.A. Brekelmans, „De Bredasche boterhal” in: *Dagblad van Noord-Brabant*, d.d. 23 april 1935 (coll. GAB).
- ¹² *Veertig Bredase monumenten* (Breda, 1975), 32. (Uitgave Comité Breda Monumentenjaar 1975).
- ¹³ G.A.B. secretariearchief 1926-1945, doos 406, map VII Markten, brief van de directeur van Openbare Werken d.d. 18 februari 1935 aan het College van Burgemeester en Wethouders inzake de verhuizing van de boter- en eiermarkt.
- ¹⁴ In P.J. Margry, „Acht eeuwen Breda, de Bredanaars en hun stadsbeeld” in: *Ach Lieve Tijd* (Zwolle, 1985-1986), 313, staat een kleurenafbeelding van deze stadsplattegrond.